

С. С. БЕРЕЗАНЬСКА,
А. А. КОСАРЕВА

Валиковий орнамент на кераміці зрубної культури

Для датування і особливо для періодизації пам'яток зрубної культури широко використовуються кераміка та її орнамент. Існують певні уявлення про характерні форми і орнаментацию для раннього та пізнього етапів зрубної культури, в загальних рисах сформульовані ще О. О. Кривцовою-Граковою в роботі, присвяченій епосі бронзи в Степовому Поволжі і Причорномор'ї¹. Принцип класифікації зрубної кераміки, запропонований О. О. Кривцовою-Граковою, витримав іспит часом і в основному не втратив свого значення й до наших часів. Однак нові матеріали неминуче вносять корективи в характеристику зрубної кераміки.

Дана стаття присвячена окремому питанню: коли саме з'являється на зрубній кераміці валиковий орнамент і чи може він служити підставою для віднесення пам'яток зрубної культури до пізнього етапу її існування². О. О. Кривцова-Гракова вважає, що валиковий орнамент є головною ознакою для виділення пізнього етапу (хвалинського на Волзі, сабатинівського на Україні), С. С. Черніков відмічає, що кераміка з валиком співіснувала з алакульськими формами, і датує її XII—IX ст. до н. е.³ В. В. Сорокін заперечує можливість такого співіснування і відносить її виникнення до X—VIII ст.⁴ Його точку зору підтримує в своїй останній праці К. В. Сальников. А причину того, що вона співіснує з алакульським або навіть фєдорівським посудом, автор пояснює багат шаровістю поселень⁵. У зв'язку з переглядом датування етапів розвитку андронівської культури Південного Уралу останнім часом замаріївський етап відносять до XII — початку VIII ст. до н. е.⁶

О. Е. Кузьміна датує кераміку з валиковим орнаментом останньою чвертю II тисячоліття до н. е.⁷ Пізніше вона уточнює дату — XII—X ст. до н. е.⁸

Т. П. Потьомкіна, яка присвятила спеціальну роботу розгляду керамічного комплексу Олексіївського поселення і могильника, поділяє його на два різних за часом комплекси — ранній і пізній. До складу останнього вона включає кераміку з валиком і датує його II — початком I тисячоліття до н. е.⁹

Зазначимо, що вже давно деякі дослідники відчували натяжку щодо поділу зрубних пам'яток на ранні і пізні, оснований на наявності чи

¹ Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, 1955, № 46.

² Там же, с. 42.

³ Черников С. С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы.— МИА, 1960, № 88, с. 100—101.

⁴ Сорокин В. С. Могильник бронзовой эпохи Тасты — Бутак I в Западном Казахстане.— МИА, 1962, № 120, с. 84—89.

⁵ Сальников К. В. Очерки древней истории Южного Урала. М., 1967, с. 290—292.

⁶ Там же, с. 325.

⁷ Кузьмина Е. Е. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии. Памятники каменного и бронзового веков Евразии. М., 1964, с. 153.

⁸ Кузьмина Е. Е. Клад из с. Предгорное и вопрос о связях населения евразийских степей в конце эпохи бронзы. Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. Киев, 1967, с. 215.

⁹ Потемкина Т. П. Керамические комплексы Алексеевского поселения на р. Тобол.— СА, 1975, № 1, с. 47.

відсутності валикового орнаменту, і висловлювали сумнів щодо появи останнього. Так, ще О. О. Кривцова-Гракова в роботі, присвяченій розкопкам Садчиковського поселення, відмічала, що кераміка з валиком і на Олексіївському, і на Садчиковському поселеннях співіснує з посудом, що має так званий невеличкий виступ на плічках, тобто з алакульською керамікою. Це й примусило О. О. Кривцову-Гракову віднести час появи валикового орнаменту до XIII—XII ст. до н. е.¹⁰

М. Я. Мерперт, характеризуючи керамічний комплекс Першого Сусканського поселення, в якому 5% орнаментованого посуду становить кераміка з валиковим орнаментом, відмічає, що валики, які набули поширення і найрозвинутіших форм на пізніх етапах зрубної культури, з'явилися, певно, ще в попередню епоху¹¹.

О. Е. Кузьміна, розглядаючи андронівські пам'ятки Оренбуржя, висловлює припущення, що поселення з керамікою, орнаментованою валиком, які вона датує XII—X ст. до н. е., могли бути частково синхронні з Алакульським могильником¹². Конкретніше про це пише М. О. Ітина¹³, яка присвятила розділ книги валиковій орнаментативній кераміці в степових племенах Південного Приуралля¹⁴. Аналіз керамічного матеріалу пам'яток Південного Уралу приводить дослідницю до висновку, що валиковий орнамент вперше з'являється в тазабаг'ябській культурі і датується XV—XIV ст. до н. е.¹⁵

Досліджуючи зрубні поховання на Орелі, І. Ф. Ковальова і С. С. Волкобой відмічають, що горщики з ледь виділеною шийкою, стягнутим вінцем і слабобребристим, рідше закругленим плічком, орнаментовані валиком підтрикутної в розрізі форми, звичайно визначені як пізні, за даними стратиграфії і супроводжуючому інвентарю, й представлені в найраніших комплексах¹⁶.

В тезах Куйбишевської конференції, присвяченій проблемам зрубної культурно-історичної спільності, В. С. Бочкарьов і О. М. Лесков пишуть про те, що уявлення про появу валикової орнаментативної кераміки потребує перегляду лише на другому етапі зрубної культури¹⁷.

Спостереження за керамікою з поселення зрубної культури в уроч. Усово Озеро на Сіверському Донці дозволили авторам цієї статті висловити припущення, що посудини, прикрашені наліпним валиком, входять до складу керамічного комплексу вже на ранньому етапі зрубної культури¹⁸.

Перш ніж розпочати розгорнуту аргументацію цієї тези, необхідно внести ясність в поняття «валиковий орнамент», оскільки виявилось, що воно далеко не однозначне. Відомо, що на території України і Подоння поширенню зрубної передувала культура багатоваликівної кераміки.

Останнім часом вважається доведеним хронологічний зтик, а можливо, і часткове (дуже короткочасне) співіснування двох названих культур.

¹⁰ Кривцова-Гракова О. А. Садчиковское поселение (раскопки 1948 г.).— МИА, 1951, № 21, с. 178.

¹¹ Мерперт Н. Я. Из древнейшей истории Среднего Поволжья.— МИА, 1958, № 61, с. 129.

¹² Кузьмина Е. Е. Новый этап андроновского жилища в Оренбургской области.— ВАУ, 1962, № 2, с. 13.

¹³ Итина М. А. История степных племен Южного Приуралья. М., 1977, с. 143.

¹⁴ Итина М. А. Указ. соч., с. 140—145.

¹⁵ Там же, с. 145.

¹⁶ Ковалева И. Ф., Волкобой С. С. Срубные курганные могильники Нижнего Приуралья.— В кн.: Курганные древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). Днепропетровск, 1978, с. 37.

¹⁷ Бочкарев В. С., Лесков А. М. О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом.— В кн.: Древние культуры Поволжья и Придонья. Куйбышев, 1978, т. 221, с. 24.

¹⁸ Косарева А. А. Керамика поселения срубной культуры в уроч. Усово Озеро на Северском Донце.— В кн.: Тез. конф. «Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы». Донецк, 1979, с. 74; Березанская С. С., Косарева А. А. Валиковая орнаментация в срубной культуре.— В кн.: Тез. XVIII конф. ИА АН УССР «Археологические исследования на Украине в 1978—79 гг.» Днепропетровск, 1980, с. 67—68.

Однією з найхарактерніших рис культури багатоваликової кераміки є орнаментация наліпними або відтягнутими, найчастіше трикутними в розрізі валиками, які вкривають усю або верхню частину посудин у вигляді різноманітних геометричних комбінацій¹⁹. Природно припустити, що валики на зрубних горщиках з'явилися внаслідок впливу культури багатоваликової кераміки. Однак повної впевненості немає. Навпаки, є ряд моментів, які заперечують цьому, про що буде сказано дещо пізніше, а поки що підкреслимо, що багатоваликова орнаментация і в хронологічному, і в культурному плані являє собою специфічне явище кінця середньої бронзи і що її ні в якому разі не можна ототожнювати або змішувати з валиковим орнаментом зрубної культури.

Останній надзвичайно простий, одноманітний і стійкий. Головним чином він прикрашає банки, однак зрідка трапляється і на інших формах. В більшості випадків це жгут, який оперезує вінця посудини або по самому краю (в цьому випадку іноді важко буває відрізнити його від потовщених вінець), або ледь відступаючи на 1—2 см від краю вінець, але не нижче. Дуже часто такий валик буває розчленований косими насічками, що можна, очевидно, пояснити наміром за допомогою насічок краще закріпити валик на поверхні горщика. Такі валики, на наш погляд, з'являються на ранньому етапі зрубної культури спочатку в невеликій кількості, а пізніше набувають більшого поширення. При цьому сам валик, його технологія і розміщення його на посуді суттєво різняться від описаних вище. В пізній період валик опускався з вінця на шийку, тепер він кріпиться на 3—5 см нижче краю. Поняття шийки та можливість кріплення валика нижче вінця пов'язані, ймовірно, з появою нової горщикоподібної форми, яка різниться від архаїчної зрубної банки з опуклим тулубом тим, що найбільший її діаметр приходиться не на вінця, а на середню опуклу частину тулуба. Валик на посуді пізнього етапу найчастіше буває гладким, а не розчленований насічками, його кінці роз'єднані і спущені униз у вигляді прямих або овальних вусиків, на ранньому — завжди сходяться.

Такий орнамент, як і багатоваликовий, — особливе культурне і хронологічне явище, характерне тільки для пізнього етапу зрубної культури — пам'яток замараївського, хвалинського та білозерського типів, які, на наш погляд, являють собою самостійні культури і належність яких до зрубної культурно-історичної спільності проблематична.

Повернемося до характеристики власне зрубної кераміки з валиковою орнаментацияю і до хронології пам'яток, серед яких така кераміка зустрічається. Протягом п'яти років на Сіверському Донці ведуться розкопки поселення зрубної культури, на якому виявлено п'ять землянок, три наземних спорудження, зольник, кілька поховань. Істотної хронологічної різниці між ними за речовим матеріалом не простежено, хоча житла, ймовірно, не були абсолютно одночасними. В закритих комплексах (житлах, зольнику, ямах) поселення разом з гострореберною керамікою виявлено посуд з валиком під вінцями. Кераміка, орнаментована валиком, становить порівняно велику кількість — 23% всієї орнаментованої кераміки. Валик звичайно розташований по краю вінця і під ними, рідше по низу шийки. Він наліпний або відтягнутий, гладенький і розчленований в розрізі — трикутної або овальної форми. Часто валиковий орнамент зустрічається разом з яким-небудь іншим елементом орнаменту. Виявлено один фрагмент, у якого один кінець валика опущено донизу у вигляді вуса, ледь-ледь орнаментований відбитками мотузочка.

Гладенькі та розчленовані валики трапляються на всьому поселенні в різній кількості. Частіше гладенький валик має трикутну форму, а розчленований — овальну. Останній майже завжди орнаментований насічками або вдавленнями, рідше зубчатим штампом і нігтьовими вдавленнями.

¹⁹ Березанская С. С. Об одной из групп памятников эпохи бронзы. — СА, 1960, № 4, с. 37.

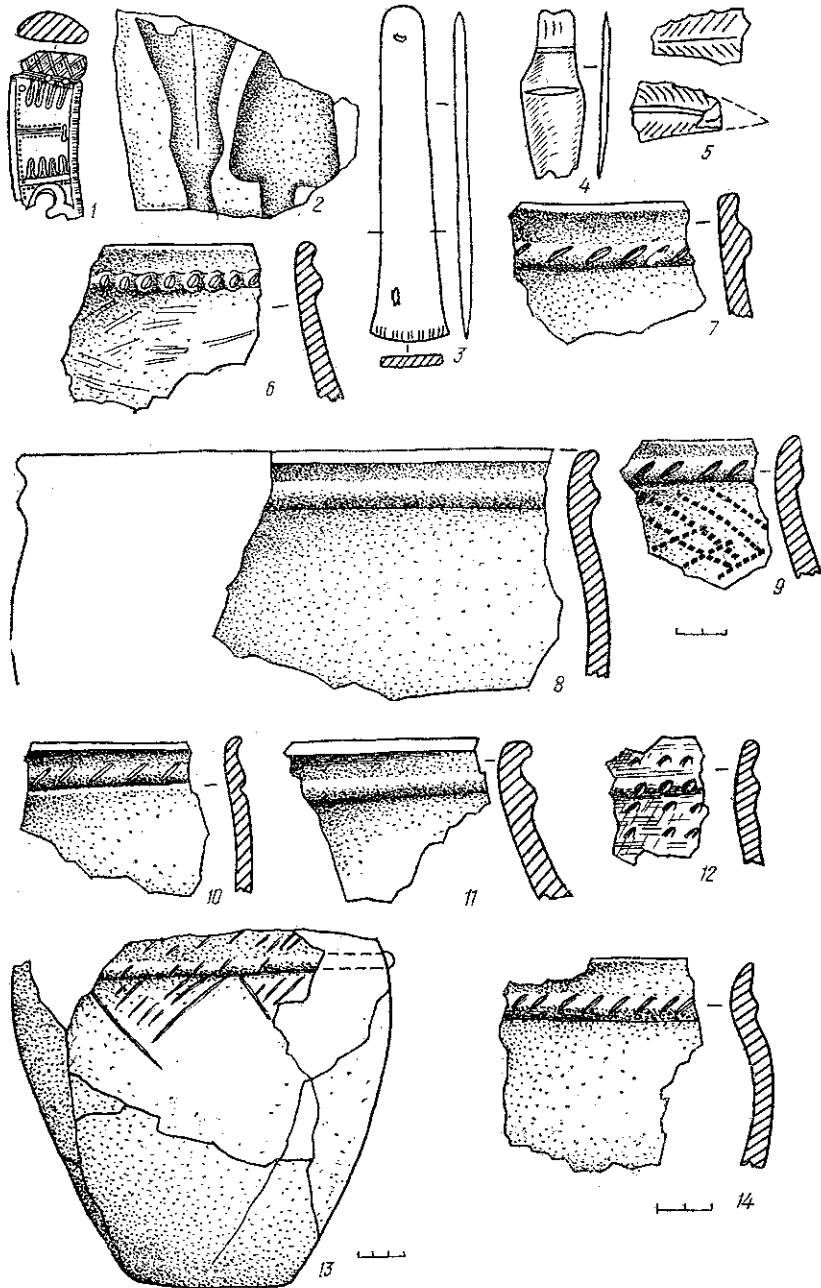

Рис. 1. Кераміка, кістка, металеві вироби з уроч. Усово Озеро:
 1—9 — житло № 1, 10—12, 14 — житло № 2, 13 — житло № 4.

Значну групу становить посуд, орнаментований валиками, гладенькими або розчленованими, в поєднанні з іншими елементами орнаменту, наприклад овальними підковоподібними вдавленнями, відбитками зубчатого штампу (рис. 1, 9, 12).

Кераміку з валиковим орнаментом в тій чи іншій кількості виявлено в усіх без винятку житлах. В житлі № 1 вона становила 32%, № 2 — 23, № 3 — 17, № 4 — 32, в № 5 — 17%.

В житлі № 1 переважає кераміка з гладеньким валиком (з 49 фрагментів — 26 з гладеньким, останні з розчленованим). Орнаментування валиком найхарактерніше для банок з шийкою, яку ледь намічено або вже ви-

ділево, валик немов би підкреслює її (рис. 1, 6, 8, 9). Звичайно валик розміщено в 1—2 см від краю вінець, він має трикутну в розрізі форму. Лише один з фрагментів, орнаментований розчленованим валиком, належав банці з рівними або майже рівними стінками і прямими вінцями (рис. 1, 7). Тут виявлено фрагмент горщика з роз'єднаним валиком, опущеним донизу у вигляді вуса і орнаментованим відбитками шнура.

Серед валикового орнаменту на кераміці з житла № 2 також переважає гладенький, трикутний в розрізі валик (20 з 32).

Орнаментовані валиком тільки банки з шийкою, яка намічається або виділена (рис. 1, 10—13). Один з фрагментів орнаментовано валиком в поєднанні з наколами (рис. 1, 12).

В житлі № 3 орнаментована валиком кераміка становить лише 17% (26 фрагментів), на 22 фрагментах — валик розчленовано косими насічками. Зазначимо, що порівняно з житлами № 1 й 2 тут частіше зустрічається посуд, орнаментований валиком в поєднанні з іншим орнаментом, і крім того, валик орнаментовано насічками, вдавленнями, гребінкою. Валик присутній на банках різних типів.

В житлі № 4 на підлозі знайдено посудину архаїчної банкоподібної форми з загнутим до середини краєм і опуклим тулубом. В 2 см від краю вона орнаментована відтягнутим, а не наліпним валиком, розчленованим насічками. Під валиком нанесено досить поширений для зрубної культури візерунок: заштриховані трикутники (рис. 1, 13). Як і в житлі № 3, тут зустрічається валик на банках усіх типів, найчастіше він розчленований в одному випадку пальцьовими вдавленнями, в інших — насічками і вдавленнями.

В житлі № 6 переважає гладенький валик (11 з 19), розчленований і орнаментований наколами, насічками, вдавленнями. В трьох випадках трапився валик гладкий з вдавленнями, в одному — в поєднанні з прокресленими лініями. Виявлено уламок миски з загнутим до середини краєм, орнаментованим валиком з насічками, а також фрагменти посудини (можливо, миски) з валиком, орнаментованим хрестоподібними насічками.

Серед датуючих предметів на поселенні виявлено ливарні формочки для відливки вислообушних сокир, тесел, ножів з ледь помітним перехресттям, бронзовий ніж листоподібної форми, тесло, уламок жолобчастого браслету, фрагмент рогового псалія (рис. 1, 1—5). Всі ці речі визначають час існування поселення біля уроч. Усова Озера в межах XV—XIV ст. до н. е.

За часом існування поселення Усово Озеро близьке таким поселенням Сіверського Донця, як Рубці, Янохіно, Капітаново та Іллічівка.

На Іллічівському поселенні стратиграфічно виділено кілька різночасових горизонтів. Кераміку з валиковим орнаментом виявлено у двох горизонтах, які автор розкопок Т. О. Шаповалов визначив як сабатинівський I і сабатинівський II²⁰. Валиковий орнамент в цих горизонтах становить відповідно 24 та 40%. Характеризуючи кераміку сабатинівського горизонту I, Т. О. Шаповалов відмічає її близькість до посуду раннього етапу зрубної культури. Пануючою формою є банкоподібний посуд, край якого сплющено, а вінця або загнуті до середини, або прями. О. Кривцова-Гракова відмічала, що така ознака є характерною для першого періоду зрубної культури. Посуд із сплющеним краєм зберігається і в другому періоді, але його кількість порівняно з посудом із загостреним краєм незначна. Саме загострений край є характерним для кераміки другого періоду²¹. Для кераміки Іллічівського поселення автор відмічає, що більшість банок мала сплющений край, а про наявність посуду з загостреним краєм зовсім не згадує. Крім того, валик розміщено біля самого краю вінця або на

²⁰ Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1967, с. 160—162.

²¹ Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, 1955, № 46, с. 39.

1—1,5 см нижче, іноді утворює бортик. Звичайно валики відокремлено косими насічками, прямими рідкими вдалинами палички або пальцьовими защипами. Все це дозволяє зблизити поселення Усове Озеро і сабатинівський горизонт I на Іллічівському поселенні та датувати останній більш раннім часом, ніж це зробив Т. О. Шаповалов.

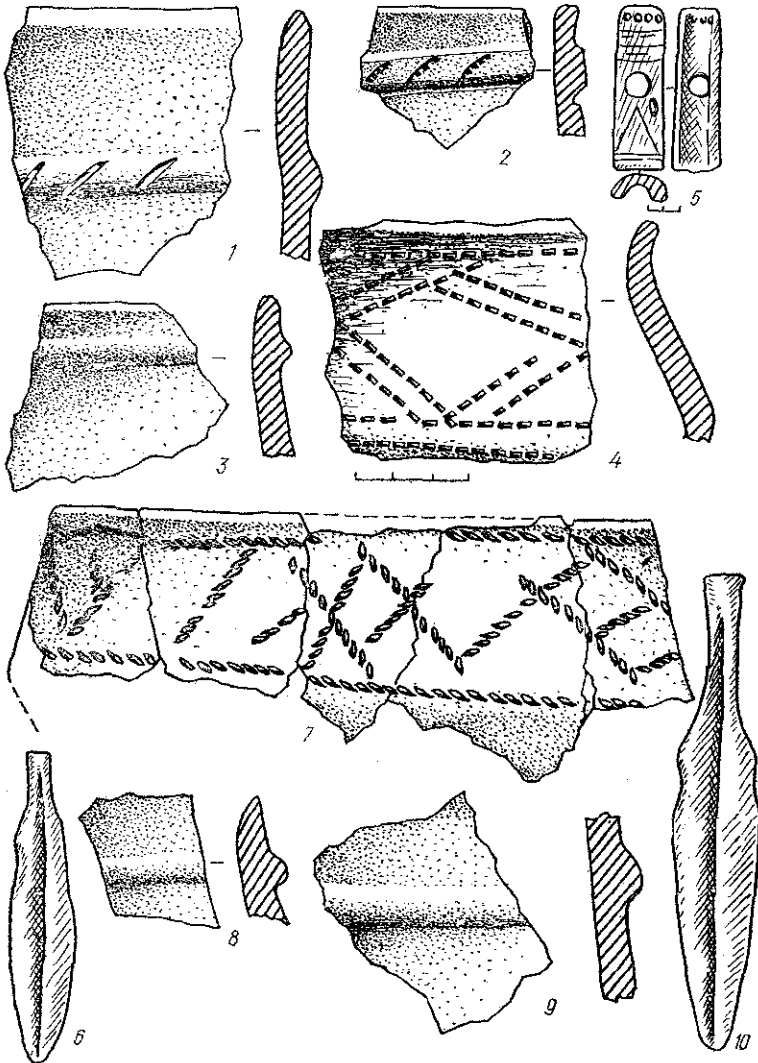

Рис. 2. Кераміка, кістка, металеві вироби з поселень:
1—6 — Капітанове, 7—10 — Янохіно.

На поселеннях Янохіне²² та Капітанове²³ кераміку з валиковою орнаментациєю представлено відповідно 14 та 20%. Поселення датуються знайденими бронзовими ножами з ледь наміченим перехрестям (рис. 2, 6, 10). Крім того, на поселенні Капітанове знайдено жолобчастий псалій (рис. 2, 5). Посуд прикрашено такими самими валиками як і на кераміці з поселення Усове Озеро. Наліпні або відтягнуті, гладкі або розчленовані, вони звичайно орнаментують банки з ледь помітною шийкою (рис. 2, 1—3, 8, 9). Значний інтерес з точки зору появи валикового орнаменту становить Киров-

²² Митрофанова В. И. Янохинское поселение срубной культуры на р. Осколе.— КСИА, 1960, вып. 9, с. 63—68.

²³ Череди́ченко Н. Н. Поселение срубной культуры на Луганщине.— СА, 1970, № 1, с. 233—238.

ське поселення в Криму²⁴. Знахідки кістяних псаліїв та серпа-сікача (рис. 3, 22, 23) дозволяють датувати це поселення раннім етапом XIV—XIII ст. до н. е. Виходячи з публікації, 20% кераміки (в основному банки зі

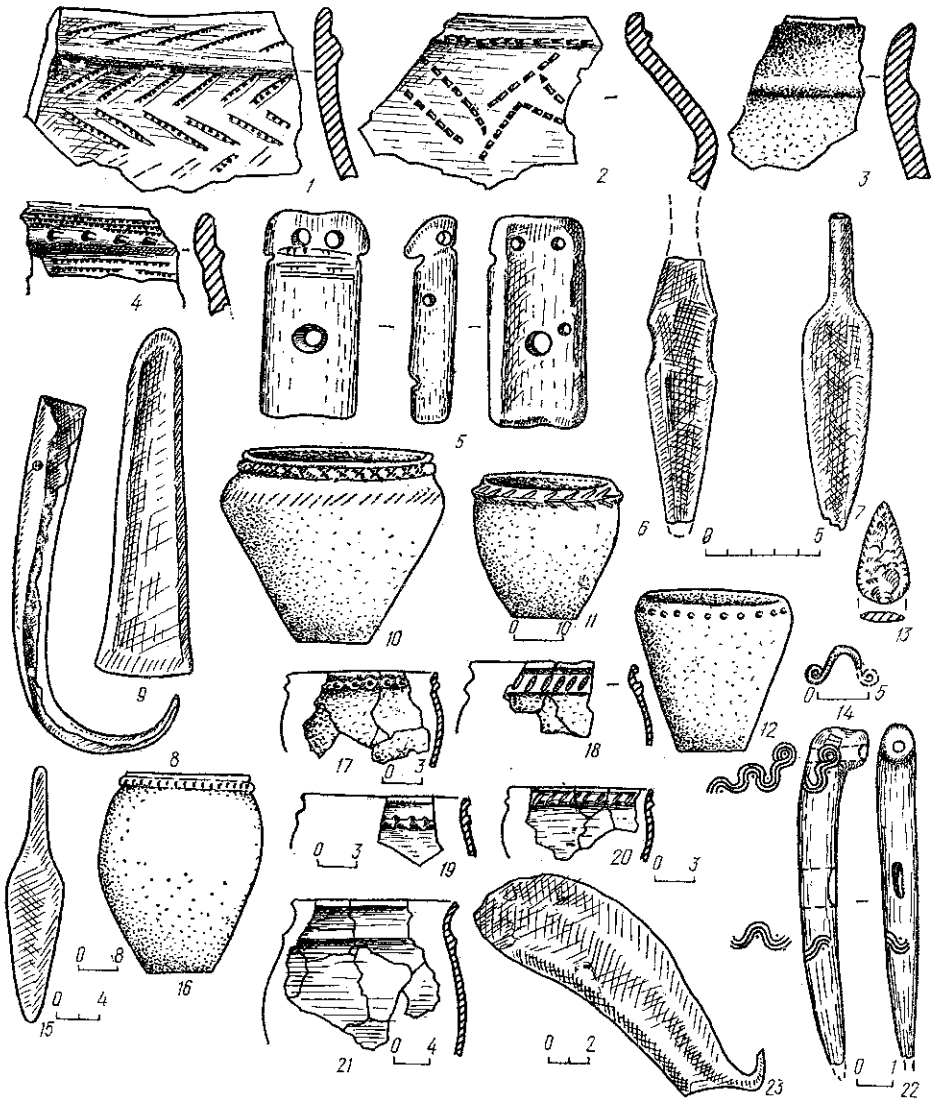

Рис. 3. Кераміка, кістка і метал з поселень:

1—9 — Моечне Озеро, 10—15 — хут. Ляпичев, 16—23 — Кірово.

сплощеним масивним краєм і злегка виділеною шийкою) орнаментовано валиками (рис. 3, 16—21), розташованими високо, на 1—2 см нижче краю вінець. Більшість з них овальні в розрізі та розчленовані насічками.

Валиковий орнамент в ранній період зрубної культури характерний не тільки для України, але й для території Подоння та Поволжя. На поселенні поблизу хут. Ляпичева на Дону М. І. Грязновим розкопано житла. Характеризуючи знайдену кераміку, автор пише, що найтипівішими формами є банки та гострореберний посуд, прикрашений рисочками, ямками, зигзагами, трикутниками, в деяких випадках слаборельєфним валиком з косими насічками на ньому. Серед металевих виробів, які визначають час

²⁴ Лесков А. М. Кировское поселение.— В кн.: Древности Восточного Крыма. Киев, 1970, с. 16—28.

існування поселення XV—XIV ст. до н. е., литий бронзовий ніж листопо-
дібної форми і очкоподібна підвіска з мідного дроту²⁵.

Такі пам'ятники Поволжя, як поселення на Моечному Озері, Сускансь-
кому та інші, що датуються металевими знаряддями, прикрасами і псаліями
XV—XIV ст. до н. е., незмінно мають більшу чи меншу кількість валикової
кераміки.

На Сусканському поселенні кераміка з валиковим орнаментом, за да-
ними М. Я. Мерперта, становить 5%. Валики являють собою смугу глини,
в розрізі напівкруглу чи трикутну, прикріплену між шийкою та горлом
або на самому горлі і орнаментовану косими нарізками; іноді валик (наліп-
ний або неналіпний) тягнеться вздовж самого краю посудини, потовщуючи
його вінець, які інколи утворюють коміречь, прикрашений нарізкою чи греб-
бінчастим орнаментом²⁶.

Поселення датується М. Я. Мерпертом третьою чвертю II тисячоліт-
тя — першими віками I тисячоліття до н. е. Серед датуючих речей — пса-
лій, аналогії якому знайдено на поселенні стоманської культури в давньому
горизонті в Спичському Штвєртку в р-ні Спичська Нова Вес (Чехословаць-
чина), датуюмого 1550—1500 pp. до н. е.²⁷ Приблизно цим же часом слід да-
тувати Сусканське поселення.

Не менш показове зрубне поселення поблизу Моечного Озера, розко-
пане А. Є. Аліховою²⁸. Тут виявлено лише кілька посудин з валиками пере-
важно не наліпними, а відтягнутими. В більшості випадків валик розміще-
но недалеко від краю. В одному випадку він спускався донизу у вигляді
вуса, в двох знаходився між кінцями та шийкою. Цікава орнаментация
однієї з посудин. Вище вінець та під ними нанесено візерунок з гребінце-
вого штампю з частими і нерівними зубцями. Валик орнаментовано підтри-
кутними ямками (рис. 3, 4). На трьох посудинах валик прикрашено хресто-
подібно розташованими насічками. На одній орнаментация валиком по-
єднувалася з ялинковим, дуже стертим гребінцевим орнаментом (рис. 3, 1).
Цей, а також горщик з валиком, опущеним донизу у вигляді вуса, знайдено
в нижньому горизонті культурного шару²⁹. На поселенні виявлено два
бронзових ножі листоподібної форми з ледь наміченим перехрестям, тесло,
крюк і жолобчатий псалій, аналогічний Константинівському (рис. 3, 5—9).
Всі ці предмети не дозволяють датувати поселення пізніше XV ст. до н. е.

Кераміку з валиковим орнаментом виявлено і на інших поселеннях
Середнього Поволжя. Так, на Атабаївській стоянці Татарської АРСР, до-
слідженій М. Ф. Калініним, на значній площі — 460 м² розкопані житла,
зольник, господарчі ями³⁰. На поселенні виявлено баночкоподібний посуд
з валиком по краю, при цьому валики часто орнаментовані хрестоподібними
насічками, під якими нанесено різноманітні комбінації з клинців, ялинки,
зигзагу. Серед кам'яних знарядь — вістря до стріл з усіченою основою
так званого сейминського типу. З металевих предметів знайдено мідний
дволезовий ніж з черенком, мідна пронизка та шматки мідного шлаку³¹.

На Балімській стоянці, розташованій недалеко від Атабаївської, роз-
копано три житла. Публікуючи матеріал цього поселення, А. Х. Халіков
відзначає, що посуду с наліпним валиком по краю небагато³². Характери-
зуючи інший інвентар, він звернув увагу на велику кількість крем'яних
та кам'яних знарядь. Серед металевих виробів — два мідних ножа, один

²⁵ Грязнов М. И. Землянки бронзового века близ хутора Ляпичева на Дону.—
КСИИМК, 1953, 50, с. 137, рис. 61, 62.

²⁶ Мерперт Н. Я. Из древнейшей истории Среднего Поволжья.— МИА, 1958, № 61,
с. 128.

²⁷ Vladár J. Umění gavnovekeh. Spesa. Bratislava, 1978.

²⁸ Аліхова А. Е. Комаровское поселение у Моечного Озера.— МИА, 1958, № 61.

²⁹ Там же, с. 172.

³⁰ Халіков А. Х. Поселения эпохи бронзы в Среднем Поволжье.— КСИИМК, 1953,
50, с. 31—36.

³¹ Там же, с. 33—34.

³² Там же, с. 39.

листоподібної форми, другий з ледь наміченим перехрестям, два шила, вузьке долотоподібне знаряддя з кістяним руків'ям і дві скроневі підвіски овальної форми³³. Хоча А. Х. Халіков датує обидва поселення кінцем II — початком I тисячоліття до н. е., металеві вироби та й весь комплекс кераміки не залишають сумнівів, що вони відносяться, як і поселення, описані вище, до XV—XIV ст. до н. е.

О. О. Кривцова-Гракова кераміку з валиком вважала характерною тільки для поселень, посилаючись на те, що відомо лише один випадок знахідки посудини з валиком — в Олексіївському могильнику. Дійсно, серед поховальної кераміки посуд, прикрашений валиками, зустрічається значно рідше, ніж на поселеннях. Однак вважати це правилом було б невірно. Далеко неповний огляд поховань зрубної культури лише на Україні дозволив виділити понад 20 поховань, які супроводжував посуд з валиками. При цьому враховано тільки поховання, які по тим або іншим ознакам обряду та інвентарю відносяться до раннього етапу зрубної культури. Це великі глибокі ями прямокутної форми з залишками зрубів або інших дерев'яних конструкцій. Багаточисленні приклади таких поховань є в могильнику поблизу с. Новопідкрязж Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.³⁴ Наведемо опис одного з них (курган № 4, група IV, курган № 1, поховання № 6). Могила прямокутної форми розмірами 2,8 × 2,1 м, глибиною 3 м. На дні — зруб розмірами 2 × 1 м, поздовжні стіни якого становили колоди шириною 0,38 м і товщиною 8—10 см. Поперечні стінки складено з квадратних в розрізі брусків. Зв'язок в кутках здійснено встик. Зруб перекрито покладеними впоперек 12 колодами, зовнішня сторона яких обпалена. Дно могили встелено корою.

Кістяк дорослого чоловіка лежав на лівому боці, головою на північ, ноги підігнуті, утворюючи прямий кут з хребтом, руки підняті кистями до обличчя. В похованні знайдено уламок бронзового ножа та чотири сосуди. Два з них — гостроріберні — стояли вздовж стіни: один орнаментовано відбитками тонкого шнура, які заповнюють трикутники, повернуті вершинами догори, і поясками по низу вінець і плічкам, оточеними бахромою, ребро розташоване на середині висоти, дно плоске з закраїною. Другий горщик орнаментовано відбитками шнура по ребру і по низу вінець, між якими поміщено трикутники зі змінюючимся положенням вершин, нанесених подвійним шнуром і оточені бахромою. Два інших стояли в кутках зрубу біля ніг похованого, це посудини банкоподібної форми. Одна — типова рання, неорнаментована, друга під вінцями орнаментована широким валиком, розчленованим знизу наколами³⁵.

В п'яти випадках посуд з валиковим орнаментом виявлено в похованнях, які мають датуючі металеві речі. Так, у Новопідкрязжському могильнику в кургані № 2, поховання № 2, розкопано яму прямокутної форми розмірами 2 × 6 м, глибиною 3,05 м; стінки мали сліди землерийних знарядь. На рівні материка розміри зменшувались за рахунок залишених поздовжніх стін заплічків. На дні стояв одновінцевий зруб, складений з підтесаних колод, з'єднаних встик. Перекриттям служили п'ять колод, які лежали вздовж, та шар очерету. Крейдяна підсіпка на дні утворювала щільний шар під черепом і тазом похованого, який лежав на лівому боці, головою на південний схід. Поховання супроводжувалось двома посудинами. Одна з них — банкоподібного типу подовженої форми з ледь відхиленими назовні вінцями, під яким поміщено наліпний валик трикутної форми, — стояла перед обличчям. Друга посудина — конусоподібна площа на рівні грудей. Спираючись на неї черенком, лежав бронзовий ніж з боковими виїмками та плоским на кінці заокругленим черенком, лезо

³³ Там же, с. 40, рис. 18, 18—21.

³⁴ Ковалева И. Ф., Волковой С. С. Срубные курганные могильники Нижнего Приорелья. — В кн.: Курганные древности Степного Поднепровья. Днепропетровск, 1976, вып. 2, с. 32—38.

³⁵ Ковалева И. Ф., Волковой С. С. Указ. работа, с. 33—34, табл. 3, рис. 1—7.

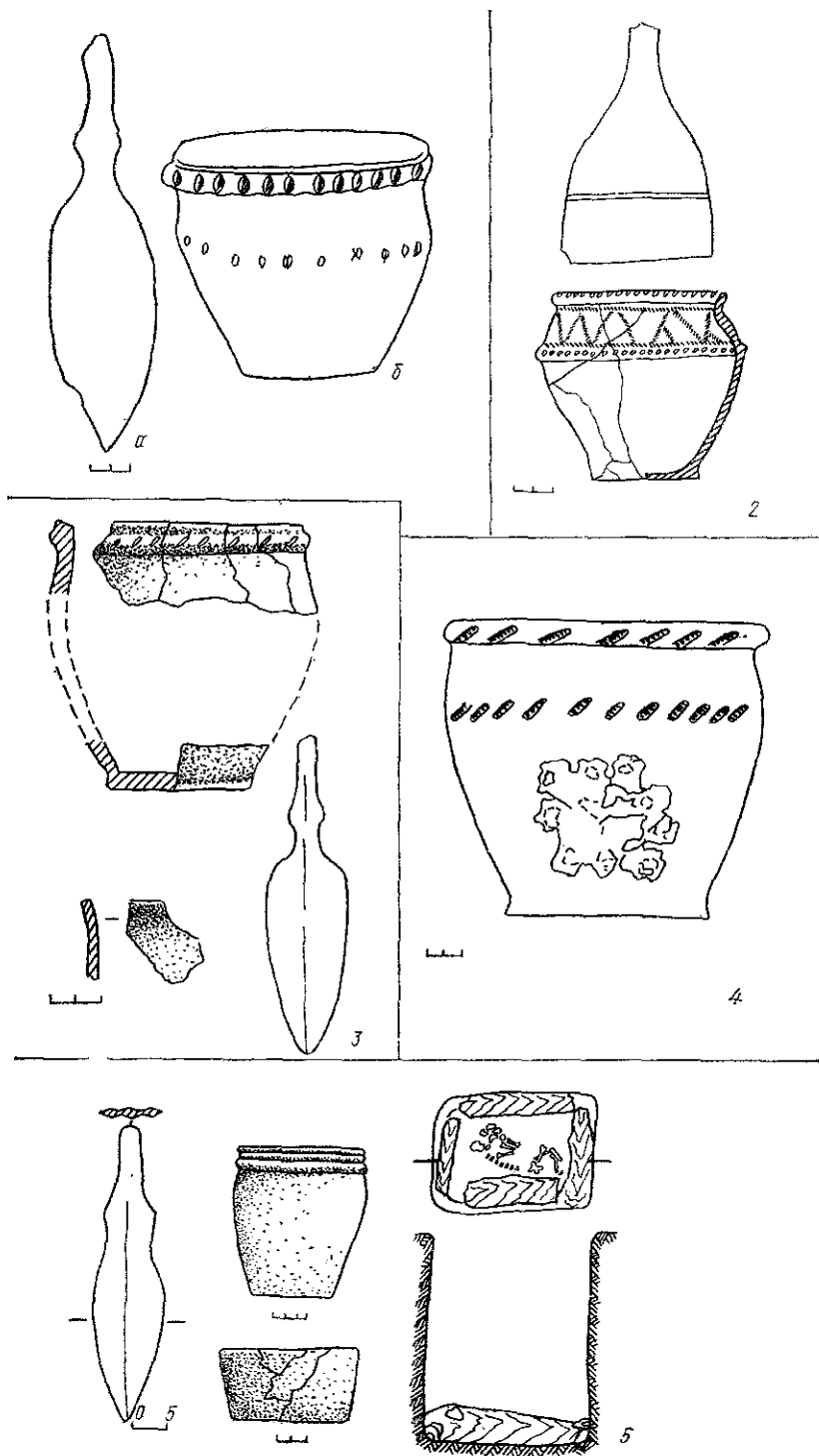

Рис. 4. Посуд з валиковим орнаментом з поховань:
 1а — курган № 1, поховання № 4; 1б — курган № 1, поховання № 6, с. Любимівка;
 2 — с. Новоукраїнка, курган № 1, поховання № 1; 3 — Донецький могильник, курган № 3, поховання № 1; 4 — с-т Михайлівка, курган № 3, поховання № 1; 5 — с. Новоїдрияж, група VIII, курган № 2, поховання № 2.

розкопане, найбільше розширення приходить на середину довжини ле-
за³⁶ (рис. 4, 5).

Про те, що такі поховання зустрічаються на всій території поширення зрубної культури на Україні, свідчать розкопки останніх років Херсонської, Донецької та Запорізької новобудовних експедицій. Посудини з валиком під вінцем і бронзовий ніж з ледь наміченим перехрестям виявлено Я. П. Гершковичем в кургані № 3, поховання № 1 Донецького могильника (околиця м. Донецька)³⁷ (рис. 4, 3). Біля с. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл. О. М. Лісков розкопав курган, під насипом якого виявлено кілька зрубних поховань, судячи за розташуванням небіжчиків в ряд, явно одночасових³⁸. В похованні № 4 (курган № 1) знайдено бронзовий ніж великих розмірів лавролистної форми, з нервюрою, черенком і злегка помітним перехрестям (рис. 4, 1 а). Поруч і на одному рівні розташовано поховання № 6 (курган № 1), за обрядом та влаштуванням поховальної споруди майже аналогічне першому. Широка прямокутна яма з заокругленими кутами орієнтована з південного заходу на південний схід. Дно її впущено у материк на глибину 2,95 м. Прямокутний дерев'яний зруб довжиною 1,8, шириною 1,35 м зверху був перекритий накатом з поздовжніх колод і досок, вкритих товстим шаром камки товщиною 1,5—2 см.

Посередині поховання лежав стовбур дерева товщиною 25 см. Від кістяка збереглися тільки сліди кісток, знищених просівшим накатом. Судячи із залишок, похований лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на південний схід, з підігнутими під гострим кутом ногами. Права рука зігнута в лікті, кисть її знаходилась біля коліна. Тут же стояв ліпний горщик з ледь помітно відігнутими вінцями та злегка виділеним ребром. Орнаментований він наліпним валиком і пальцьовими вдавленнями, розташованими під краєм вінець, і низкою пальцьових вдавлень по ребру³⁹ (рис. 4, 1б).

Два цікавих для нас поховання виявлено на території Запорізької області. В с. Новоукраїнка Веселівського р-ну В. В. Отрошенко розкопав поховання № 1 (курган № 1) з ножем і посудиною, орнаментованою валиком. Яма прямокутної форми, розмірами 1,55 × 1,35 м, глибиною до заплічків 51 см, нижче — 0,47—0,5 м. На заплічки, вириті вздовж західної і східної стінок могили, шириною 0,20 м спиралося поперечне перекриття з колод і шару очерету на них. Орієнтація могили північний схід — південний захід. Вздовж західної стінки тягнеться канавка довжиною 1,07, шириною 0,15 м. В північній частині ями в 0,5 м від стінки стояв горщик гострореберної форми. По вінчику та ребру розташовані валики з насічками. Між валиками — пояс трикутників з вершинами догори, виконані відбитками шнура. Дно горщика з закраїною (рис. 4, 2). Навкруги горщика на площадці розмірами 0,5 × 0,35 м лежали кальциновані кістки і кілька шматочків шлаку. Під східною стіною — уламок бронзового ножа листо-подібної форми з вузьким плоским черенком. Кінець леза, ймовірно, був зламаний, а лінія зламу потім заточена⁴⁰.

Відмітимо ще одне поховання, розкопане В. В. Отрошенко біля с. Михайлівка того ж самого району Запорізької обл. (кургани № 3, 4, поховання № 1, основне), яке містилося в центрі кургану у великій могильній ямі підпрямокутної форми розмірами 2,4 × 1,55 м, орієнтованій по лінії північний схід — південний захід. Глибина ями від рівня поховального ґрунту 1,1 м. В заповненні ями зустрічаються шматки дерева, залишки зотлілого перекриття. Кістяк лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на схід. Руки зігнуті в лікті, кисті біля обличчя. В південно-східному кутку ями стояла ліпна посудина ребристої форми, по краю орнаментована

³⁶ Ковалева Н. Ф., Волковой С. С. Указ. работа, с. 35, табл. 5—8.

³⁷ Гершкович Я. П. Раскопки 1975 г.

³⁸ Лесков А. М. Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1971 г.— НА ІА АН УРСР, ф. 7165, 1971/23, с. 29—30.

³⁹ Лесков А. М. Отчет о работе Херсонской экспедиции в 1971 г.

валиком. Валик та ребро прикрашені косими відбитками гусеничного штамплу. В заповненні посудини знайдено бронзову платівку-накладку на дерев'яну посудину, яка, судячи по всьому, була вставлена всередину керамічної. Накладку зроблено з тонкої бронзової платівки у вигляді семи-дев'ятипелюсткової розетки. Кріпилася вона до посудини за допомогою бронзових цвяхів (рис. 4, 4). Бронзові платівки-накладки дерев'яних посудин зустрінуто в багатьох зрубних похованнях. Для їх датування надзвичайно істотний той факт, що вони входять до складу двох скарбів — Бородинського ⁴² і Лабойківського ⁴³, датування яких XVI—XIV ст. підтвержено значним матеріалом.

З наведених прикладів випливає, що посудини, прикрашені валиком під вінцями, зустрічаються в поховальних спорудах, характерних для раннього етапу зрубно́ї культури, разом з гострореберними горщиками, бронзовими ножами та платівками, типовими для раннього етапу зрубно́ї культури ⁴⁴. Підсумувавши наведені дані, можна дійти висновку, що нові матеріали, одержані в результаті розкопок поселень та поховань, а також перегляд старих свідчать, що валиковий орнамент на кераміці зрубно́ї культури з'являється значно раніше, ніж це було прийнято вважати до останнього часу. Посуд, прикрашений валиком під вінцями, трапляється в закритих комплексах (житлах і похованнях), які мають добре датовані вироби з металу (вислобушні сокири, тесла, долота, гаки, ножі), кістки (псалії жолобчаті і типу борнящ), кременю (сейминські вістря до стріл) і дозволяють датувати ці комплекси XV—XIV ст. до н. е.

Саме тому валиковий орнамент не може служити причиною для віднесення пам'яток зрубно́ї культури до пізнього етапу. Виникнення валикового орнаменту на зрубно́ї кераміці, очевидно, не пов'язане з впливом культури багатоваликової кераміки. Відсоток зрубного посуду, прикрашеного валиком під вінцями, збільшується, а не зменшується, що можна було б чекати, розглядаючи валиковий орнамент як ремінісцентне явище культури багатоваликової кераміки. Далі, валиковий орнамент поширено на значно більшій території, ніж та, яку в попередній час займала культура багатоваликової кераміки.

І нарешті, є дані (щоправда, нечисленні), які свідчать про відсутність посуду, прикрашеного валиком під вінцями, в керамічних комплексах стародавніх пам'яток зрубно́ї культури, саме тих, які хронологічно зтикаються з культурою багатоваликової кераміки. Можливо, традиція оперізувати глиняним жгутом край посуду перейнята зрубними племенами від культур Дністро-Дунайського басейну одночасово з іншими рисами матеріальної культури: наявність різної кістки, псаліїв, інкрустації, орнаментів циркульного і у вигляді хвилі мають явно західне походження.

С. С. БЕРЕЗАНСКАЯ,
А. А. КОСАРЕВА

Валиковий орнамент на кераміке зрубно́ї культури

Резюме

В статье рассматриваются памятники зрубной культуры — поселения и могильники, в которых вместе с датирующими изделиями из металла, кости и камня встречается посуда, орнаментированная валиком под венчиком. Авторы приходят к заключению, что валиковый орнамент на зрубной керамике появляется где-то в XV—XIV вв. до н. э., значительно раньше, чем считала О. А. Кривцова-Гракова и было принято до настоящего времени. В связи с этим валиковый орнамент на посуде зрубной культуры не может служить причиной для отнесения памятников зрубной культуры к позднему этапу ее развития.

⁴² Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад. М., 1949, с. 6, табл. XII, 6, 7.

⁴³ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. М., 1976, с. 132, табл. XI, 1.

⁴⁴ Там же, с. 117, 156, 157.